

میان‌رشتگی در علوم سیاسی در دانشگاه‌های کانادا: مفهوم و اجرا

امیرمحمد حاجی یوسفی

دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه شهید بهشتی

چکیده

بسیاری از اندیشمندان علوم سیاسی در حال حاضر، بر این باورند که مطالعه سیاست صرفاً، با استفاده از یک رشته ممکن نیست و مطالعات درون‌رشته‌ای (استفاده از مجموعه‌ای از حوزه‌های تخصصی علوم سیاسی، مانند سیاست مقایسه‌ای، نظریه سیاسی، روابط بین‌الملل و ...) و میان‌رشته‌ای (نه تنها علوم سیاسی، بلکه مساعدت از رشته‌هایی دیگر مانند اقتصاد، حقوق، جامعه‌شناسی، و ...)، ضروری است. بر این اساس، دانشگاه‌های مختلف در دنیا، از جمله در کشور کانادا، تلاش کرده‌اند که برای آماده کردن و توانمندسازی دانشجویان خود در جهت فهم پیچیدگی‌های عصر جهانی شدن و همچنین کسب شغل مناسب، به رویکرد میان‌رشته‌ای روی آورند. فهم تعریفی که در دانشگاه‌های کانادا از مسئله میان‌رشته‌ای شده و شیوه‌ای که به اجرا درآمده است، با تأکید بر علوم سیاسی، هدف اصلی این مقاله است. پرسش اصلی این مقاله این است که رویکرد میان‌رشته‌ای در دانشگاه‌های مهم کانادا، با تأکید بر علوم سیاسی، به چگونه در عمل اجرا شده است.

واژگان کلیدی: چندرشتگی، دانشگاه‌های کانادا، علوم سیاسی، فرارشتگی، میان‌رشتگی.

مقدمه

با توجه به تحولات سریع در عصر جهانی شدن و پیچیدگی مسائل داخلی و بین‌المللی، شناخت آنها با یک رویکرد و رشته^۱ دانشگاهی ممکن نیست. در واقع، تقسیم‌بندی دانش بشری به رشته‌ها^۲ و عرصه‌های مختلف رشته‌ای، در دو دهه اخیر، به طور جدی به چالش کشیده شده است و این چالش در دانشگاه‌های معتبر دنیا به وضوح دیده می‌شود. ادعای اصلی این است که محصور ماندن اساتید، پژوهشگران و دانش‌پژوهان در مرزهای غیرمنعطف رشته‌ای، نه تنها مانعی جدی بر سر راه نوآوری و خلاقیت است، بلکه نمی‌تواند جوابگوی مسائل و مشکلات بسیار پیچیده دنیای جهانی شده باشد. بر این اساس، چنین باوری ایجاد شده است که میان‌رشته‌گی می‌تواند با گشودن چشم‌اندازهای جدید به روی پژوهشگران، آنان را از تعصبات انعطاف‌ناپذیر و نگرش‌های تک‌بعدی به قضایا و مسائل برحذر دارد و آنان را به تأمل و تدبر بیشتر و جامع‌تر در مطالعات خود رهنمون کند. هدف مطالعات میان‌رشته‌ای در واقع، برطرف کردن بیگانگی میان علوم مختلف و آشتی دادن آنها برای روشنگری بهتر و فهم دقیق‌تر پدیده‌های طبیعی و اجتماعی است. بر این اساس، میان‌رشته‌گی می‌تواند دو فایده داشته باشد: نخست، با به چالش کشیدن اندیشه‌های پذیرفته شده، درکی جدید و انتقادی به پژوهشگر می‌دهد، و دوم، این فرصت را به پژوهشگران رشته‌های گوناگون می‌دهد که شناخت بهتری از فعالیت‌های علمی یکدیگر به دست آورند (رولاند ۱۳۸۷). درک جدید و انتقادی، از سویی، و شناخت بهتر از دیگر رشته‌ها، از سوی دیگر، می‌تواند به نوبه خود، به تأسیس رشته‌های جدیدی از دانش منجر شود.

چالش میان‌رشته‌گی در علوم اجتماعی، انسانی، و هنر عمیق‌تر است، زیرا این علوم تا حد زیادی از یکدیگر بیگانه شده و حتی رقابت‌ها و دشمنی‌های میان آنها موجب انحراف از فهم درست پدیده‌ها شده است. این اختلاف در رشته‌های دقیقه و علوم طبیعی کمتر اتفاق می‌افتد، زیرا نیاز این رشته‌ها به یکدیگر (برای نمونه، نیاز یک فیزیکدان به تسلط بر برخی حوزه‌های ریاضی یا رجوع به شیمی‌دانان) بیشتر بوده است. اما در علوم اجتماعی، انسانی، و هنر، بارها شاهد این بوده‌ایم که مثلاً اقتصاددانان رشته و متخصصان علم سیاست را به سخره می‌گرفتند یا روان‌شناسان تبیین‌های جامعه‌شناختی را بی‌فایده می‌انگاشتند. در بهترین حالت، این رشته‌ها خود را از مراجعه به دیگری مستغنی می‌پنداشتند. این روند متأسفانه، موجب شد تبیین‌های ناقص و بعضاً نادرست در حوزه‌های اجتماعی، انسانی، و هنر رواج یابد و خساراتی جبران‌ناپذیر به بار آورد. این مسئله‌ای است که تقریباً، یکی دو دهه است که ذهن بسیاری را در دانشگاه‌های اروپایی و آمریکایی به خود مشغول داشته است و آنان راه چاره را در میان‌رشته‌گی یافته‌اند و آن را به مرحله اجرا گذاشته‌اند.

از جمله رشته‌هایی که تحت تأثیر این تحول قرار گرفته، رشته علوم سیاسی است. در حال حاضر، باور بر این است که مطالعه سیاست صرفاً، با استفاده از رشته‌ای خاص ممکن نیست و مطالعات درون‌رشته‌ای

^۱. mono-disciplinary approach

^۲. واژه رشته (discipline) در علم، به معنای اطاعت از چارچوبی خاص شامل روش‌ها، اهداف، و فعالیت‌های جاافتاده موجود است.

(استفاده از مجموعه‌ای از حوزه‌های تخصصی علوم سیاسی، مانند سیاست مقایسه‌ای، نظریه سیاسی، روابط بین‌الملل و ...) و میان‌رشته‌ای (نه تنها علوم سیاسی، بلکه با مساعدت رشته‌هایی دیگر مانند اقتصاد، حقوق، جامعه‌شناسی و ...)، ضروری است. بر این اساس، دانشگاه‌های مختلف در دنیا، از جمله در کشور کانادا، تلاش کرده‌اند که برای آماده کردن و توانمندسازی دانشجویان خود در جهت فهم پیچیدگی‌های عصر جهانی شدن و همچنین کسب شغل مناسب، به رویکرد میان‌رشته‌ای روی آورند.

فهم تعریفی که در دانشگاه‌های کانادا از مسئله میان‌رشته‌ای شده و شیوه‌ای که به اجرا درآمده، با تأکید بر علوم سیاسی، هدف اصلی این مقاله است. پرسش اصلی این مقاله این است که رویکرد میان‌رشته‌ای در دانشگاه‌های مهم کانادا، با تأکید بر علوم سیاسی، چگونه در عمل اجرا شده است. برای پاسخ به این سؤال، در این مقاله، ماهیت و چگونگی مطالعات میان‌رشته‌ای در ۱۰ دانشگاه مهم کانادا، یعنی آلبرتا، کارلتون، تورنتو، مک‌گیل، اتاوا، بریتیش کلمبیا، مک‌مستر، سیمون فریزر، ویکتوریا، و یورک را با تأکید بر علوم سیاسی بررسی می‌کنیم. در عمل، خواهیم دید که مطالعات میان‌رشته‌ای در دانشگاه‌های کانادا، عمدتاً، به ادغام برنامه‌های درسی شبیه است و از این رو، بیشتر با تعریف چندرشته‌ای سنخیت دارد تا میان‌رشته‌ای و فرارشته‌ای (Mann ۲۰۰۰; Panayotidis ۲۰۰۱).

تعریف مفاهیم

سه اصطلاح یا عبارت چندرشته‌ای^۳، میان‌رشته‌ای^۴، و فرارشته‌ای^۵ برای نشان دادن شکل‌های مختلف مناسبات و همکاری میان رشته‌ها علمی وجود دارد.^۶ منظور از چندرشته‌ای این است که برای درک و حل هر مشکل، چند رشته مختلف با یکدیگر و در کنار هم، به مطالعه و همکاری بپردازند. در این حالت، هر رشته از زاویه دید خود به مسئله‌ای خاص می‌پردازد و در صدد حل جنبه‌ای خاص از مشکل برمی‌آید. در این حالت، مرزهای رشته‌ای پابرجا می‌ماند و هر چند ممکن است پژوهشگران از مسائل رشته‌های دیگر نیز اطلاعاتی کسب کنند، اما در کار تخصصی یکدیگر دخالتی نمی‌کنند. به عبارت دیگر، در این همکاری، هر رشته تخصص رشته دیگر را محترم می‌شمارد و در کار آن دخالت نمی‌کند. در این حالت، هویت رشته‌ها حفظ می‌شود و درهم‌تنیدگی جدی میان تخصص‌ها و رشته‌های مختلف ایجاد نمی‌شود. منظور از میان‌رشته‌ای کاملاً متفاوت از چندرشته‌ای است. مطالعات میان‌رشته‌ای به مطالعه مسئله، به طور کلی، و از دیدگاه رشته‌های مختلف می‌پردازد. این مطالعات دو ویژگی انتقادی و تبادل دارد؛ بدین صورت که هر رشته اولاً، مفروضات و فرضیات رشته دیگر را به چالش می‌کشد و ثانیاً، میان آنان، در ارتباط با مسئله‌ای خاص، تبادل نظر علمی شکل می‌گیرد. بر این اساس، تلاش می‌شود تا با استفاده از رویکردهای رشته‌های مختلف علمی، درکی جدید از مسئله موضوع بررسی به دست آید.

^۳. multidisciplinary

^۴. interdisciplinary or cross-disciplinary

^۵. Trans-disciplinary or meta-disciplinary

^۶ این تقسیم‌بندی را از مقاله سوزان من اخذ کرده‌ام (Mann ۲۰۰۰).

مطالعات فرارشته‌ای با زیر سؤال بردن مرزهای رشته‌ای و منسوخ دانستن مفهوم رشته، در واقع، دو مفهوم چندرشته‌گی و میان‌رشته‌گی را نیز بی‌فایده می‌کند. بنابراین، فرارشته‌گی بدین معناست که مرزهای میان رشته‌های مختلف، مرزهایی تصنعی است یا در راستای منافع خاصی ترسیم شده و واقعیت عینی ندارد و لذا، باید کنار گذاشته شود. به کارگیری استعاره مرز یا دیوار یا میزهای از یکدیگر مجزا در یک رستوران یا جزیره‌های جدا از یکدیگر، برای نشان دادن مناسبات میان رشته‌های مختلف علمی، همگی از این مفروض حکایت دارد که رشته‌های مختلف واقعیتی بیرونی دارند، اما رویکر فرارشته‌ای با رد این فرضیه، بر این باور است که باید از این مرزهای ساختگی فراتر رفت و حتی آنها را فروریخت تا بتوان درکی عمیق‌تر و دقیق‌تر از مسائل پیچیده دنیای کنونی به دست آورد (نک‌به: رولاند ۱۳۸۷).

پیشینه پژوهش

هر چند مطالعات متعددی درباره میان‌رشته‌گی به شکل کلی، در دانشگاه‌های کانادا انجام شده است، اما در علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، هیچ نوشته‌ای یافت نشد. برای نمونه، سوزان من طی مقاله‌ای به بررسی وضعیت میان‌رشته‌گی در دانشگاه اتاوا پرداخته است. وی پس از ارائه تعاریف میان‌رشته‌گی، چندرشته‌گی و فرارشته‌گی، مدعی است که دانشگاه اتاوا مانند، اکثر دانشگاه‌های کانادا، چندرشته‌گی را ایجاد کرده است نه میان‌رشته‌گی را (Mann, ۲۰۰۰: ۹). از لحاظ اجرایی، نویسنده مقاله بر این باور است که دانشگاه اتاوا مقدمات میان‌رشته‌گی را فراهم کرده است. برای نمونه، در این دانشگاه، یک معاونت برای پیشبرد میان‌رشته‌گی تأسیس شده و ساختمانی نیز برای آن در نظر گرفته شده است (Mann, ۲۰۰۰: ۱۱). میان‌رشته‌گی در بخش آموزش در دانشگاه اتاوا، بدین شکل اجرا شده است که دروس مختلف در دانشکده‌های مختلف برای دانشجویان رشته‌های متفاوت ارائه می‌شود. همچنین مراکز و برنامه‌هایی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای تأسیس شده است. هر چند نویسنده در این مقاله، به دانشگاه‌هایی همچون یورک در کانادا و شیکاگو در آمریکا به عنوان پیشروان میان‌رشته‌گی اشاره می‌کند، اما مطالعه‌ای مقایسه‌ای را ارائه نکرده است. سوزان من بخش زیادی از مقاله خود را به توصیه‌هایی برای پیشبرد میان‌رشته‌گی در دانشگاه اتاوا اختصاص داده است.^۷ اما درباره میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی، به ویژه اینکه چگونه میان‌رشته‌گی به صورت عملی در دانشگاه‌های کانادا اجرا شده است، پژوهش و مطلبی یافت نشد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های توصیفی - تحلیلی است و به سبب آنکه از روش‌های کمی^۸ و کیفی در آن استفاده شده است، از نوع درهم‌تنیده^۹ نیز هست. از سوی دیگر، این پژوهش را می‌توان هم

^۷ جالب توجه است که در فهرست منابع مقاله سوزان من هیچ منبعی درباره میان‌رشته‌گی در کانادا دیده نمی‌شود و این خود نشانه‌ای از قلت منابع در این حوزه است.

^۸ در این پژوهش، از اعداد و ارقام و آمار استفاده می‌کنیم. عمدتاً به صورت توصیفی و استنباطی از آمار استفاده می‌شود و هدف آن یافتن و اندازه‌گیری همبستگی میان دو یا چند متغیر نیست. آمار توصیفی در واقع، به توصیف، تلخیص، و سازماندهی داده‌ها کمک می‌کند. در این پژوهش، از آمارهای

توصیفی و هم اسنادی نامید؛ توصیفی است به این معنا که از طریق مشاهده مستقیم نمودها اجرا می شود و از ابزارهایی نظیر مصاحبه و یادداشت‌های خصوصی بهره می برد. این پژوهش همچنین اسنادی است زیرا برای نیل به اهداف پژوهش به مطالعه و بررسی کتب و منابع نوشتاری می پردازد (مهاجری ۱۳۸۶: ۵۰ - ۵۱).

جامعه پژوهش حاضر شامل دانشکده‌ها، اساتید، و دانشجویان دکترای علوم سیاسی دانشگاه‌های کانادا است. دانشکده‌های علوم سیاسی و دانشگاه‌های کانادا بر اساس نمونه برداری قضاوتی^{۱۱} انتخاب شده است، بدین معنا که داوری پژوهشگر در گزینش نمونه تأثیر اساسی داشته است.^{۱۲} البته، در ابتدا، باید خاطرنشان کرد که پژوهشگر نمی تواند اثبات کند که این نمونه معرف جامعه اصلی است، اما با توجه به معیارهایی که بر اساس آن این گزینش انجام شده، معتقد است که ده دانشگاه انتخاب شده می تواند معرف کل دانشگاه‌های کانادا باشد.^{۱۳} در این پژوهش، با استفاده از رتبه بندی دانشگاه‌های کانادا در سال ۱۹۹۸، توسط جک گورمن (Gourman ۱۹۹۸)، در سال ۲۰۰۷ توسط مجله مک لین (<http://oncampus.macleans.ca/education/2007/11/08/our-17th-annual-rankings/>)، و همچنین رتبه بندی دانشگاه‌های علوم سیاسی دنیا در سال ۲۰۰۴ توسط سیمون هیکس (Hix ۲۰۰۴)، به انتخاب ده دانشگاه و دانشکده علوم سیاسی برای مطالعه پرداخته ایم که عبارت است از دانشگاه‌های آلبرتا، کارلتون، تورنتو، مگیل، اتاوا، بریتیش کلمبیا، مک مستر، سیمون فریزر، ویکتوریا، و یورک.

جدول ۱

دانشگاه‌های بررسی شده

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مختلف برای دسته بندی ویژگی های آموزشی، پژوهشی، و نظریه پردازی در ۱۰ دانشگاه کانادا در رشته علوم سیاسی استفاده می بریم. آمار استنباطی نیز با استفاده از اطلاعاتی که از یک نمونه جمع آوری می شود، به تعمیم درباره جامعه ای بزرگ تر کمک می کند. در این پژوهش نیز تلاش می کنیم تا با استفاده از آمار به دست آمده درباره ۱۰ دانشگاه کانادایی در علوم سیاسی، به نوعی تعمیم درباره کل دانشگاه های کانادا در این حوزه دست یابیم. بدیهی است ذکر این آمار در این مقاله، میسر نیست.

^۹. Integrated research methodology

^{۱۰}. Judgmental sampling

^{۱۱}. در این زمینه رکبه: هومن ۱۳۸۳: ۱۷۳.

^{۱۲}. بر اساس فهرست موجود در پایگاه انجمن علوم سیاسی کانادا، در حال حاضر، تعداد ۵۳ دانشکده علوم سیاسی در دانشگاه های مختلف کانادا با تعداد ۱۱۵۰ عضو هیئت علمی وجود دارد. دانشگاه های کانادا را از چند جهت می توان تقسیم بندی کرد. اولاً، از لحاظ زبانی، دانشگاه ها به سه بخش انگلیسی، فرانسوی، و دوزبانه تقسیم می شود. برای نمونه، دانشگاه مگیل در مونترال، انگلیسی زبان، دانشگاه کبک در مونترال، فرانسوی زبان، و دانشگاه اتاوا در شهر اتاوا، دوزبانه است. ثانیاً، دانشگاه ها در کانادا، به سه بخش دانشگاه های جامع (comprehensive universities)، دانشگاه های دارای رشته های پزشکی (medical doctoral universities)، و دانشگاه های عمدتاً دارای کارشناسی (primarily undergraduate universities) تقسیم می شود (<http://oncampus.macleans.ca/education/2007/11/08/our-17th-annual-rankings/>). و بالاخره دانشگاه های کانادا را بر اساس موقعیت جغرافیایی نیز به سه بخش دانشگاه های شرقی، میانی، و غربی می توان تقسیم بندی کرد.

نام دانشگاه	شهر و ایالت	رتبه جهانی ^{۱۳}
آلبرتا	ادمونتون، آلبرتا	۹۷
اتاوا	اتاوا، انتاریو	۲۲۷
بریتیش کلمبیا	ونکوور، بریتیش کلمبیا	۳۳
تورنتو	تورنتو، انتاریو	۴۵
سیمون فریزر	ونکوور، بریتیش کلمبیا	۱۳۹
کارلتون	اتاوا، انتاریو	۳۴۵
مک‌گیل	مونترال، کبک	۱۲
مک‌مستر	تورنتو، انتاریو	۱۰۸
ویکتوریا	ویکتوریا، بریتیش کلمبیا	۲۱۳
یورک	یورک، انتاریو	۲۴۸

در انتخاب افراد برای مصاحبه نیز از روش نمونه‌برداری انباشته^{۱۴} یا کومه‌ای^{۱۵} استفاده شد. بر اساس این روش، پژوهشگر بخشی از جامعه را گزینش می‌کند که برای مطالعه، سهل‌الوصول‌تر و نزدیک‌تر است (هومن ۱۳۸۳: ۱۷۲). عمدتاً، اساتید و دانشجویان دکترای علوم سیاسی‌ای گزینش شده‌اند که در دسترس پژوهشگر بوده‌اند. این افراد یا در دانشگاه‌های کارلتون و اتاوا شاغل بوده یا در سمینارهای مختلفی شرکت داشته‌اند که پژوهشگر در آنها حضور داشته است. مصاحبه‌های انجام شده عبارت است از مصاحبه با ۱۳ استاد دانشگاه کارلتون (۳ بار مصاحبه با پروفسور رجایی، ۲ بار مصاحبه با پروفسور پیچیل، ۲ بار مصاحبه با پروفسور آدام و بقیه، ۱ بار مصاحبه)، ۱ استاد دانشگاه تورنتو، ۱ استاد دانشگاه اتاوا (۲ بار مصاحبه)، ۱ استاد دانشگاه مک‌گیل (۲ بار مصاحبه)، ۱ استاد دانشگاه بریتیش کلمبیای شمالی، ۱ استاد کالج نظامی کانادا در کینگستون، ۱ استاد دانشگاه مونترال، ۱ استاد دانشگاه ویکتوریا، و ۱ استاد دانشگاه یورک. همچنین با ۲ دانشجوی دکترای دانشگاه کارلتون، ۲ دانشجوی دکترای دانشگاه اتاوا، ۲ دانشجوی دکترای دانشگاه مونترال، و یک دانشجوی دکترای دانشگاه کبک در مونترال مصاحبه شده است.^{۱۶}

^{۱۳}. منبع

http://www.topuniversities.com/worlduniversityrankings/results/2007/overall_rankings/top_400_universities

^{۱۴}. chunk

^{۱۵}. lumpy

^{۱۶}. فهرست کامل مصاحبه‌شوندگان و زمان و مکان برگزاری مصاحبه‌ها در کتاب‌نامه آورده شده است.

در این پژوهش، از سه ابزار مصاحبه، مشاهده مشارکت کننده (مشارکتی) و تحلیل متنی استفاده شده است. مصاحبه‌ها به شکل باز و نیمه‌ساختاریافته اجرا شده است. یکی از سؤالات اصلی در هر مباحثه، مسئله میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی در کانادا بوده است. از آن رو که نحوه اجرای میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی را نمی‌توان از سایت دانشگاه‌ها استخراج کرد، مصاحبه‌ها اهمیت خاصی دارد. پژوهشگر در مصاحبه با اساتید و دانشجویان دکترای علوم سیاسی دانشگاه‌های مختلف کانادا، توانسته است به کشف ماهیت و نحوه اجرای میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی در این کشور دست یابد.

در این پژوهش، همچنین از روش مشاهده مشارکت کننده^{۱۷} برای کسب اطلاعات بهره می‌بریم. در مشاهده مشارکت کننده، پژوهشگر در متن زندگی یا محل و زمان وقوع پدیده یا پدیده‌های موضوع مطالعه حضور می‌یابد و آنها را بررسی می‌کند (هومن ۱۳۸۵: ۱۳۴ - ۱۴۳). روش مشاهده مشارکت کننده شامل «مجموعه‌ای از راهبردهای پژوهش است که هدف آن کسب آشنایی نزدیک با پدیده یا پدیده‌های موضوع مطالعه و مشاهده رفتار و کردار آنها از طریق حضور تعاملی با آنهاست» (www.wikipedia.org/wiki/Participant_observation). با استفاده از این روش، هم نگارنده در کلاس‌های مختلف درسی، سمینارها، کارگاه‌های آموزشی، سخنرانی‌ها، و همایش‌ها شرکت کرده و هم خود به تدریس پرداخته است. شرکت در بیش از ۲۵ کنفرانس ملی و بین‌المللی، میزگرد، کارگاه آموزشی، سخنرانی، و کلاس درس، نگارنده را عملاً با نحوه آموزش، یادگیری، پژوهش، و تولید علم در رشته علوم سیاسی در کانادا آشنا کرده است. در این میان، معنا و نحوه اجرای میان‌رشته‌گی محل توجه خاص پژوهشگر بوده است. مسلماً، تدریس یک یا چند درس، نگارنده را بسیار عمیق‌تر از هر روش دیگری با شیوه‌های آموزش در علوم سیاسی در کانادا و همچنین تا حدی مسئله پژوهش و تولید علم آشنا می‌کند. پژوهشگر در ترم زمستان ۲۰۰۸، درس مسائل جهان سوم در دوره کارشناسی ارشد را در دانشکده علوم سیاسی دانشگاه کارلتون تدریس کرده و از این طریق خود مستقیماً با قواعد و شیوه‌های آموزش در این دانشکده، به ویژه ماهیت میان‌رشته‌ای تدریس و یادگیری، آشنا شده است.

و بالاخره، برخی موضوعات درسی علوم سیاسی در کانادا، با تمرکز بر دانشگاه‌های نمونه مطالعه در این پژوهش، از نظر متنی تحلیل کرده‌ایم تا از این طریق نیز اطلاعات لازم را، به ویژه درباره ماهیت میان‌رشته‌گی آموزش و پژوهش علوم سیاسی، کسب کنیم (Palomba & Barta ۱۹۹۹: ۲۷۷). یکی از منابع مهم برای فهم و آشنایی با مفهوم و اجرای میان‌رشته‌گی، وجود موضوعات درسی در دانشگاه‌های کانادا است. نگارنده بیش از دویست موضوع درسی علوم سیاسی را در دانشگاه‌های نمونه مطالعه در این پژوهش، از لحاظ محتوایی بررسی کرده است.

یافته‌های پژوهش

مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش به شرح زیر است؛ خلاصه‌ای از یافته‌ها نیز در جداول ۴ و ۵ آمده است.

^{۱۷}. Participant observation

۱. تعریف میان‌رشته‌ای

با بررسی سایت‌های دانشگاه‌های ده گانه و بر اساس محتوای مصاحبه‌ها چنین برمی‌آید که منظور از میان‌رشته‌گی در دانشگاه‌های کانادا، در نظر و عمل، «مطالعه سیاست از منظرهای مختلف و رشته‌های دیگر»، «مطالعه و آموزش پدیده‌ها از منظرهای رشته‌های گوناگون»، «بهترین شیوه آموزش که طی آن، دانشجویان می‌توانند موضوع مطالعه خود را همزمان از زوایای مختلف مطالعه کنند»، است که همانا، این جملات تعریف چندرشته‌گی است نه تعریف میان‌رشته‌گی. می‌توان گفت که فقط در دانشگاه ویکتوریا میان‌رشته‌گی، در نظر و عمل، به معنای واقعی خود، یعنی «درنوردیدن مرزهای رشته‌ها» به کار رفته است.^{۱۸} همچنین ریان ماهون، رئیس مؤسسه اقتصاد سیاسی دانشگاه کارلتون، معتقد است که دکترای اقتصاد سیاسی این دانشگاه به معنای واقعی، برنامه‌ای میان‌رشته‌ای است.^{۱۹} یا الن گوترمن، استاد دانشگاه یورک، این دانشگاه را پیش‌قراول اجرای برنامه میان‌رشته‌ای به معنای واقعی آن می‌داند.^{۲۰} با وجود این، در مرحله اجرا، دانشگاه‌های موضوع مطالعه در این پژوهش، عمدتاً، چندرشته‌گی نه میان‌رشته‌گی را اجرا می‌کنند؛ کاری که سوزان من هم آن را تأیید می‌کند (۹: Mann ۲۰۰۰). برای نمونه، برنامه‌های ارائه شده در مقطع کارشناسی و تحصیلات تکمیلی در دانشگاه اتاوا، همگی از منظر رشته‌های مختلف به موضوع مطالعه خود می‌پردازند؛ مطالعات منازعه و حقوق بشر یا توسعه بین‌الملل و مطالعات جهانی از این دست است. برای نمونه، در برنامه کارشناسی مطالعات منازعه و حقوق بشر، دروسی از دانشکده انسان‌شناسی (مانند انسان‌شناسی اجتماعی و فرهنگی)، دانشکده علوم سیاسی (مانند سازمان‌های بین‌المللی، خشونت سیاسی، سیاست امنیت، دموکراسی‌سازی، و سیاست اخلاق بین‌الملل)، دانشکده روان‌شناسی (مانند مناسبات میان‌فردی، روان‌شناسی میان‌فرهنگی)، دانشکده اقتصاد (مانند مقدمه‌ای بر اقتصاد خرد و کلان، مسائل اقتصاد خرد معاصر)، علوم اجتماعی (مقدمه‌ای بر مطالعه علوم اجتماعی)، دروس اختصاصی برنامه مطالعات منازعه و حقوق بشر (مانند روش‌های پژوهش در مطالعات منازعه، منازعات نامتقارن، جنگ و امنیت)، دانشکده تاریخ (مانند اروپا در قرن بیستم، چین در قرن بیستم، تاریخ خاورمیانه در قرن بیستم)، و ... به طور اجباری و انتخابی ارائه می‌شود که کاملاً، نشان دهنده ماهیت میان‌رشته‌ای این برنامه است. به عبارت دیگر، موضوع منازعه و حقوق بشر از دیدگاه رشته‌های مختلف دانشگاهی مطالعه بررسی می‌شود و دانشجویان از دیدگاه رشته‌های مختلف دانشگاهی با آن آشنا می‌شوند

<http://www.socialsciences.uottawa.ca/ech/eng/documents/ECHProgramEng.p>

(d). و بالاخره اینکه برنامه کارشناسی در دانشگاه کارلتون در حوزه‌های انسانی، اجتماعی، و هنر برنامه‌ای

^{۱۸} در برنامه اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی، که در مقطع کارشناسی ارشد در دانشگاه ویکتوریا ارائه می‌شود، معنای واقعی میان‌رشته‌گی در عمل به کار گرفته شده است. در این برنامه، دانشجویان با متفکران بزرگ و مسائل عمده زمانه کنونی آشنا می‌شوند و در واقع، مرزهای رشته‌ها در مطالعه این متفکران و مسائل درنوردیده می‌شود.

^{۱۹} مصاحبه با پروفیسور ماهون، روز دوشنبه ۲۶ مه ۲۰۰۸، مصادف با ۶ خرداد ۱۳۸۷، در دانشگاه کارلتون، انجام شد.

^{۲۰} مصاحبه با پروفیسور گوترمن، روز پنجشنبه مورخ ۱۶ خرداد ۱۳۸۷، در دانشگاه بریتیش کلمبیا، برگزار شد.

میان‌رشته‌ای است. مسائل پیچیده جهانی در حال حاضر، اقتضا می‌کند که دانشجویان در چند رشته دانشگاهی تخصص داشته باشند. بر همین اساس، تعداد زیادی از برنامه‌های درسی کارلتون رویکردی میان‌رشته‌ای دارد. نمونه آن رشته جرم‌شناسی است که از دیدگاه‌های دیگر رشته‌ها، مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، و حقوق نیز بهره می‌برد تا دانشجویان بهتر ریشه‌ها و علل رفتار مجرمانه را درک کنند یا در علوم شناختی، مباحثی از رشته‌های فلسفه، روان‌شناسی، زبان‌شناسی و علوم کامپیوتر ارائه می‌شود یا در رشته حقوق بشر، از دروس رشته‌هایی همچون حقوق، فلسفه، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، و انسان‌شناسی بهره گرفته می‌شود

http://www2.carleton.ca/shared/shared_academics/pdfs/program/Bachelor_of

[Arts.pdf](#)). از نظر لورا مک‌دونالد، رئیس دانشکده علوم سیاسی دانشگاه کارلتون، میان‌رشته‌ای نه یک مد است، نه یک راه حل نهایی، بلکه ابزاری است که با کمک آن می‌توان بهتر مسائل را شناخت و راه حل‌های بهتری پیشنهاد داد و از این رو، نوعی ضرورت است.^{۲۱}

۲. تأسیس کالج یا برنامه میان‌رشته‌ای

تقریباً در همه دانشگاه‌های موضوع مطالعه در این پژوهش، مطالعات میان‌رشته‌ای در قالب برنامه^{۲۲}، مرکز یا حتی کالج طراحی شده است تا تدریس و پژوهش میان‌رشته‌ای را گسترش دهند. برای نمونه، دانشکده هنر^{۲۳} دانشگاه آلبرتا دارای ۴ بخش علوم انسانی^{۲۴}، علوم اجتماعی، هنرهای زیبا^{۲۵}، و مطالعات میان‌رشته‌ای است که در مجموع، ۱۴ دانشکده و تعدادی مؤسسه و برنامه میان‌رشته‌ای را شامل می‌شود که در جدول ۲ مشخص شده است. باید توجه کرد که بیش از ۴۱ درصد دانشجویان شاغل در دانشکده هنر از دانشجویان دانشکده‌های دیگر هستند و این نشان دهنده ماهیت آموزش و پژوهش میان‌رشته‌ای در این دانشکده است (<http://www.uofaweb.ualberta.ca/arts/aboutthefaculty.cfm>)^{۲۶}.

جدول ۲

علوم انسانی	کلاسیک، مطالعات شرق آسیا، انگلیسی، نویسندگی مبتکرانه، مطالعات فیلم، زبان‌های مدرن و مطالعات فرهنگی، فلسفه
-------------	---

^{۲۱}. مصاحبه با پروفیسور لورا مک‌دونالد، رئیس دانشکده علوم سیاسی دانشگاه کارلتون، روز سه‌شنبه مورخ ۲۳ اردیبهشت ۱۳۸۷، در محل این دانشگاه انجام شد.

^{۲۲}. program

^{۲۳}. Faculty of Arts

^{۲۴}. Humanities

^{۲۵}. Fine Arts

^{۲۶}. در دانشگاه آلبرتا، سه برنامه در چارچوب برنامه میان‌رشته‌ای با عناوین مطالعات خاورمیانه و آفریقا، مطالعات صلح و پسمانزعه، و مطالعات بین‌الملل ارائه می‌شود که طی آن، دانشجویان در دوره کارشناسی می‌توانند به صورت گرایش اصلی، گرایش فرعی، کارشناسی افتخاری (Honors) و افتخاری ترکیبی (combined honors)، دروس مربوطه را اخذ کنند.

انسان‌شناسی، علوم اقتصادی، تاریخ، زبان‌شناسی، علوم سیاسی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، یادگیری خدمت به جامعه ^{۲۷} ، جرم‌شناسی، مطالعات زنان	علوم اجتماعی
هنر و طراحی، دراما، موسیقی	هنرهای زیبا
ادبیات مقایسه‌ای، گرایش اصلی / فرعی فردی شده ^{۲۸} ، گرایش فرعی مطالعات بین‌الملل، مطالعات خاورمیانه و آفریقا، مطالعات ادیان، علم، فناوری و جامعه	مطالعات میان‌رشته‌ای

همچنین در دانشگاه مک‌گیل، سلسله آموزش‌ها و پژوهش‌هایی تحت عنوان برنامه میان‌رشته‌ای و اداره میان‌رشته‌ای ارائه می‌شود که بعضاً، به رشته علوم سیاسی (و روابط بین‌الملل) مربوط است؛ مانند مطالعات آفریقا، مطالعات کانادا، مطالعات توسعه بین‌الملل، مطالعات آمریکای لاتین و کارائیب، برنامه خاورمیانه مک‌گیل درباره جامعه مدنی و صلح‌سازی، مطالعات خاورمیانه، مطالعات آمریکای شمالی. پروفیسور رکس براینز، رئیس مؤسسه مطالعات خاورمیانه دانشگاه مک‌گیل، ضمن اشاره به کم‌توجهی دانشگاه‌های کانادایی به مطالعات خاورمیانه، بر این باور است که یکی از سائقه‌های مهم شکل‌گیری مراکز مطالعاتی درباره خاورمیانه، همانا اتخاذ رویکرد میان‌رشته‌ای در دانشگاه‌های کانادا است.^{۲۹} در دانشگاه ویکتوریا نیز برنامه‌ای میان‌رشته‌ای وجود دارد که در این برنامه، در حوزه‌های حل منازعه، حکمرانی بومیان، مطالعاتی در سیاست و اجرا، و اندیشه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، دوره‌های کارشناسی ارشد یا دکترا برگزار می‌شود که ماهیت میان‌رشته‌ای دارد. شاید بتوان گفت که دو ویژگی بسیار مهم در آموزش علوم سیاسی در دانشگاه ویکتوریا دیده می‌شود که آن را از دیگر دانشگاه‌ها متمایز می‌کند. نخست، ماهیت میان‌رشته‌ای آموزش علوم سیاسی است. افزون بر اینکه مانند دیگر دانشگاه‌ها، دانشجویان کارشناسی علوم سیاسی می‌توانند در برنامه کارشناسی ترکیبی علوم سیاسی با دیگر رشته‌ها مانند اقتصاد، تاریخ، محیط زیست، جامعه‌شناسی یا فلسفه شرکت کنند یا دروس کارشناسی علوم سیاسی و مطالعات اروپا را بگذرانند، در این دانشگاه، برنامه‌ای در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی ارائه می‌شود که در نوع خود بی‌نظیر است. در این برنامه کارشناسی ارشد، دانشجویان با متفکران بزرگ و مسائل عمده زمانه کنونی آشنا می‌شوند. در این برنامه، که ماهیت میان‌رشته‌ای دارد، مرزهای رشته‌ها در دیدن این متفکران و مسائل درنور دیده می‌شود. در حال حاضر، دانشجویانی که در برنامه کارشناسی ارشد زبان انگلیسی، تاریخ، علوم سیاسی، یا جامعه‌شناسی پذیرفته شده‌اند، می‌توانند این

^{۲۷} community service learning.

^{۲۸} هر دانشجو می‌تواند در صورتی که هیچ یک از رشته‌های موجود دانشگاه را متناسب با خواسته‌های خود نمی‌داند و موضوعی را در نظر دارد که میان‌رشته‌ای است، با انتخاب دروسی که در این دانشکده وجود دارد، می‌تواند رشته‌ای جدید را به دانشگاه پیشنهاد کند و در صورت تصویب، به صورت فردی به تحصیل در آن پردازد (http://www.uofaweb.ualberta.ca/arts/Individualized_Studies.cfm).

^{۲۹} مصاحبه با پروفیسور رکس براینز در روز جمعه، ۲۶ بهمن ۱۳۸۶ ساعت ۱۴ بعدازظهر، در دانشگاه مک‌گیل برگزار شد.

برنامه را انتخاب کنند. این برنامه کارشناسی ارشد عمدتاً، برنامه‌ای نظری است (<http://web.uvic.ca/polisci/cspt/index.htm>). دانشجویان هم باید دروس ضروری را در دانشکده خود (مانند علوم سیاسی) بگذرانند و هم دروسی را که در این برنامه ارائه می‌شود. برای نمونه، کسی که در دانشکده علوم سیاسی است، برای گذراندن این برنامه در مقطع کارشناسی ارشد، باید دروس و واحدهای زیر را بگذراند (<http://web.uvic.ca/polisci/cspt/program/requirements.htm>):

جدول ۳

اندیشه سیاسی	یک و نیم واحد
سیاست و حکمرانی مقایسه‌ای، سیاست مقایسه‌ای، سیاست و حکومت در کانادا، روابط بین‌الملل	فقط یک درس مساوی با یک و نیم واحد
هر درس علوم سیاسی در مقطع کارشناسی ارشد به انتخاب دانشجو	یک و نیم واحد
رساله	معادل شش و نیم واحد در حوزه اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی

۳. امکان ترکیب رشته علوم سیاسی با دیگر رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی

تقریباً در همه دانشگاه‌های مطالعه شده در این پژوهش، این ویژگی وجود دارد که هر دانشجو می‌تواند به صورت ترکیبی، در رشته‌های مختلف تحصیل کند و از آنها فارغ‌التحصیل شود. برای نمونه، در دانشگاه اتاوا، در قالب کارشناسی افتخاری، ترکیبی، گرایش اصلی و گرایش فرعی، دانشجویان می‌توانند دو رشته دانشگاهی مختلف را با هم ترکیب کنند. مثلاً هر دانشجوی کارشناسی علوم سیاسی می‌تواند در رشته‌های ارتباطات و علوم سیاسی، اقتصاد و علوم سیاسی، تاریخ و علوم سیاسی، فلسفه و علوم سیاسی، مطالعات زنان و علوم سیاسی، سیاستگذاری عمومی و علوم سیاسی، و حقوق عمومی و علوم سیاسی، دانش‌نامه کارشناسی بگذرد

(http://www.socialsciences.uottawa.ca/pol/eng/undergrad_programs.asp). یا در دانشگاه تورنتو، دانشجویان در مقطع کارشناسی می‌توانند به صورت مشترک، در علوم سیاسی و با یکی از چهار رشته اقتصاد، جامعه‌شناسی، تاریخ، و فلسفه تحصیل کنند. یا در دانشگاه بریتیش کلمبیا، در دانشکده علوم سیاسی، دانشجو می‌تواند کارشناسی خود را در رشته اقتصاد و علوم سیاسی یا فلسفه و علوم سیاسی بگذراند یا هر رشته دیگری را به عنوان گرایش فرعی انتخاب کند. همچنین دانشجویان رشته‌های دیگر می‌توانند علوم سیاسی را به عنوان گرایش فرعی خود برگزینند (<http://www.politics.ubc.ca/index.php>).

۴. امکان ترکیب رشته علوم سیاسی با رشته‌های علوم طبیعی

در برخی دانشگاه‌های مطالعه شده در این پژوهش، دانشجویان رشته‌های علوم انسانی، اجتماعی، و هنر نه تنها می‌توانند در همان حوزه به تحصیل و پژوهش میان‌رشته‌ای بپردازند، بلکه می‌توانند با رشته‌ها و حوزه‌های علوم دقیقه نیز پیوند برقرار کنند؛ برای نمونه هر دانشجویی در دانشگاه بریتیش کلمبیا می‌تواند سه رشته ظاهراً متفاوت از سه دانشکده مختلف را با هم ترکیب کند، مانند «حقوق، پزشکی، و انسان‌شناسی»، «موسیقی، روان‌شناسی، و مهندسی الکترونیک»

(http://www.isgp.ubc.ca/prog_info_intro.htm). برنامه میان‌رشته‌ای در این دانشگاه، که در چارچوب کالج میان‌رشته‌ای ارائه می‌شود، در واقع، دو هدف اصلی دارد که عبارت است از: ۱. امکان ایجاد رشته‌های فرعی در هر رشته اصلی دانشگاهی؛ ۲. امکان انتخاب برای دانشجویانی که علاقه‌مند به ترکیب برخی رشته‌ها هستند. در حال حاضر، بسیاری از برنامه‌هایی که در دانشگاه بریتیش کلمبیا ارائه می‌شود، مانند مطالعات زنان، مطالعات اروپا و مطالعات ملل اولیه (بومیان)، نتیجه همین برنامه میان‌رشته‌ای است. جالب توجه است که در دانشگاه تورنتو، دانشکده علوم و هنر^۳ به صورت ترکیبی با یکدیگر تأسیس شده است. این دانشکده دارای ۲۹ دانشکده، ۷ کالج، و ۳۶ مرکز، مؤسسه و برنامه میان‌رشته‌ای و حدوداً ۲۲۰۰۰ دانشجوی کارشناسی و ۳۰۰۰ دانشجوی تحصیلات تکمیلی است و نیمی از جمعیت کل دانشجویان دانشگاه تورنتو را شامل می‌شود (<http://www.artsci.utoronto.ca/main/about>). ده‌ها برنامه میان‌رشته‌ای در دانشکده علم و هنر دانشگاه تورنتو ارائه می‌شود؛ شامل مطالعات آسیا، مطالعات آفریقا، مطالعات آمریکا، مطالعات کانادا، مطالعات کارائیب، مطالعات آسیا - پاسفیک، مطالعات آمریکای لاتین، مطالعات صلح و منازعه، و مطالعات آسیای جنوبی که مربوط به حوزه علوم سیاسی است.

در دانشگاه مک‌مستر، علاوه بر دانشکده علوم اجتماعی و دانشکده انسانی، برنامه‌ای نیز به عنوان هنر و علم وجود دارد که در نوع خود، در کانادا کم نظیر است و برای دانشجویانی است که توانایی دارند برنامه‌ای میان‌رشته‌ای، شامل علوم دقیقه و علوم انسانی، اجتماعی، و هنر را بگذرانند. این برنامه در سال ۱۹۸۱ تأسیس شده است و فلسفه آموزشی آن آموزش برای تربیت اخلاقی انسان (هنر لیبرال) است، نه آموزش صرفاً برای کسب مهارت برای یافتن شغل در بازار. بر همین اساس، هر ساله تعداد کمی، یعنی حدود ۶۰ دانشجوی سال اولی، در این برنامه پذیرفته می‌شوند تا بهتر بتوانند کلاس‌های کم‌جمعیت و آموزش فردی را اجرا کنند؛ نکته‌ای که در این فلسفه آموزشی یک اصل است. (http://www.mcmaster.ca/artsci/about_the_program/about_the_program.html).

۵. تأسیس مراکز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای

تقریباً در همه دانشگاه‌های مطالعه شده در این پژوهش، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای گسترش یافته و مراکزی برای آن در نظر گرفته شده است. برای نمونه، دانشکده علوم سیاسی دانشگاه سیمون فریزر، هم

^۳. Faculty of Arts and Science

در آموزش و هم در پژوهش، با مراکز متعددی در این دانشگاه ارتباط دارد و در عمل، ماهیت میان‌رشته‌ای را به نمایش گذاشته است. ارتباط با مراکز مطالعات زنان، مطالعات آمریکای لاتین، مطالعات شهری، برنامه سیاستگذاری عمومی، برنامه آسیا - کانادا، مطالعات توسعه، مطالعات کانادا، و همچنین برنامه سیاستگذاری عمومی به زبان فرانسه از سویی، و همچنین ایجاد دو مرکز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در داخل دانشکده با نام‌های مؤسسه مطالعات حکمرانی و مرکز اقتصاد سیاسی جهانی از سوی دیگر، به خوبی نشان دهنده ماهیت میان‌رشته‌ای آموزش علوم سیاسی در این دانشگاه است (<http://www.sfu.ca/politics/departments/RelatedPrograms.html>). در دانشگاه بریتیش کلمبیا، کالج مطالعات میان‌رشته‌ای^{۳۱} شامل برخی مراکزی است که به پژوهش در حوزه علوم سیاسی (و روابط بین الملل و مطالعات منطقه‌ای) اشتغال دارند که شامل مرکز لیو برای موضوعات جهانی^{۳۲} که دارای سه بخش روابط بین‌الملل، مرکز سیمونز برای پژوهش درباره خلع سلاح و عدم اشاعه، و مرکز امنیت انسانی است. افزون بر این، مطالعات میان‌رشته‌ای و پژوهش در دانشگاه بریتیش کلمبیا، در دو بخش تحصیلات تکمیلی با عنوان برنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در مقطع تحصیلات تکمیلی و کالج مطالعات میان‌رشته‌ای اجرا می‌شود. دانشجویان کارشناسی ارشد و دکترا که علاقه‌مند به پژوهش میان‌رشته‌ای هستند، می‌توانند در این برنامه ثبت نام کنند. در واقع، این برنامه به صورت فردی است و هر دانشجوی تحصیلات تکمیلی در هر دانشکده یا مدرسه‌ای در دانشگاه می‌تواند پژوهش کارشناسی ارشد یا دکترای خود را به صورت میان‌رشته‌ای پیشنهاد بدهد. بر این اساس، هر دانشجو در هر دانشکده‌ای که هست، باید یک طرح پژوهشی همراه با برخی منابع ارائه کند تا در کمیته تحصیلات تکمیلی بررسی شود. در هر کار پژوهشی، باید دو استاد راهنما در دو رشته مختلف، که پژوهش میان‌رشته‌ای متمرکز بر آنهاست، هدایت کار را بر عهده داشته باشند (http://www.isgp.ubc.ca/prog_info_intro.htm). اما کالج مطالعات میان‌رشته‌ای در مقطع کارشناسی است و شامل پژوهش‌هایی است که ماهیت میان‌رشته‌ای دارند. مرکز پژوهش‌های آسیا یکی از مراکز مهم پژوهش‌های میان‌رشته‌ای است که هم در کار تدریس و هم در پژوهش مشارکت دارد. پژوهش‌ها در این مرکز، عمدتاً کاربردی^{۳۳} است. عناوین مهم پژوهش‌های این مرکز عبارت است از: جهانی شدن در آسیا، تجارت و حقوق بشر، منابع طبیعی و توسعه پایدار، تحول اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، مناسبات کانادا - آسیا، مهاجرت و تحرک در منطقه آسیا - پاسفیک، شهرنشینی در پاسفیک، اصلاح سیاسی و قانونی، مدیریت فقر، سیاست زیست‌محیطی (<http://www.iar.ubc.ca/aboutus/researchdirections.aspx>). دانشگاه بریتیش کلمبیا در مقایسه با دیگر دانشگاه‌های کانادا، بیشترین نیروی متخصص و منابع در آموزش و پژوهش در حوزه آسیا

^{۳۱}. College for Interdisciplinary Studies

^{۳۲}. Liu Institute for Global Issues

^{۳۳}. Policy-oriented

را دارد و از آنجا که مناسبات اقتصادی با این منطقه برای کانادا و همچنین ایالت بریتیش کلمبیا حائز اهمیت است، اعتبارات زیادی، به ویژه از سوی بخش خصوصی، برای گسترش پژوهش‌های کاربردی در این زمینه وجود دارد که دانشگاه آنها را جذب می‌کند.^{۳۴} فصل‌نامهٔ امور پاسفیک، که دارای اعتبار بین‌المللی است، در این مرکز منتشر می‌شود (<http://pacificaffairs.ubc.ca>).

۶. امکان تحصیل در میان‌رشته‌ای‌های فردی شده

تقریباً، در اکثر دانشگاه‌های کانادایی مطالعه شده در این پژوهش، هر دانشجو می‌تواند پس از ورود به دانشگاه، رشتهٔ خود را خودش طراحی کند. برای نمونه، هر دانشجو از دانشکدهٔ علوم انسانی که در دانشکده و رشتهٔ علوم سیاسی پذیرش می‌گیرد، می‌تواند خودش واحدهای خودش را تنظیم کند و برنامهٔ بدون شدهٔ خود را به دانشگاه پیشنهاد دهد تا پس از بررسی، تأیید شود. این برنامه، که به برنامهٔ فردی شده معروف است، اوج میان‌رشته‌گی در دانشگاه‌های کانادا را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد که هدف اصلی از این برنامه این است که دانشجو بتواند خودش برنامهٔ درسی خود را بر اساس آن چیزهایی انتخاب کند که به آنها نیاز دارد. یکی از ویژگی‌های مهم یا بسیار مهم آموزش در حال حاضر، در کانادا، این ویژگی است، که به نظر می‌رسد وجود این ویژگی به دلیل سلطهٔ تفکر بازار است؛ یعنی دانشجو یک مشتری محسوب می‌شود و لذا باید خودش کمال اختیار و انتخاب را داشته باشد، لذا این قدر باید برنامه‌های درسی و عناوین دروس گسترده و وسیع باشد که انتخاب دانشجو واقعی باشد، لذا دانشگاه‌ها معتقدند که باید دانشجو خودش بتواند برنامه‌اش را طبق میل خودش تنظیم^{۳۵} کند.

جدول ۴

ویژگی‌های میان‌رشته‌گی علوم سیاسی در دانشگاه‌های کانادا از منظر مقایسه‌ای

نام دانشگاه	تعریف/هدف	اجرا	ویژگی خاص
آلبرتا		مطالعات میان‌رشته‌ای شامل ادبیات مقایسه‌ای، گرایش اصلی/فرعی فردی شده ^{۳۶} ، گرایش فرعی مطالعات بین‌الملل، مطالعات خاورمیانه و	(۱) مطالعات میان‌رشته‌ای در کنار علوم انسانی، علوم اجتماعی، و هنرهای زیبا، جزئی از دانشکدهٔ هنر است، (۲) وجود گرایش‌های تحصیلی با انتخاب فردی یا فردی شده، (۳) بیش از ۴۱ درصد دانشجویان دانشکدهٔ هنر از

^{۳۴} برای اطلاعات تفصیلی دربارهٔ این مرکز و بخش‌های متعدد آن و فعالیت‌های پژوهشی‌ای که در آن انجام می‌شود، می‌توان به گزارش‌های سالانهٔ آن مراجعه کرد. رک‌به: <http://www.iar.ubc.ca/aboutus/annualreport.aspx>

^{۳۵} Customize

^{۳۶} هر دانشجو در صورتی که هیچ یک از رشته‌های موجود دانشگاه را متناسب با خواسته‌های خود نمی‌داند و موضوعی را در نظر دارد که میان‌رشته‌ای است، با انتخاب دروسی که در این دانشکده ارائه می‌شود، می‌تواند رشته‌ای جدید را به دانشگاه پیشنهاد کند و در صورت تصویب به صورت فردی به تحصیل در آن مشغول شود (http://www.uofaweb.ualberta.ca/arts/Individualized_Studies.cfm).

<p>دانشکده‌های دیگر هستند.</p>	<p>آفریقا، مطالعات ادیان، علم، فناوری و جامعه</p>		
<p>وجود کالج میان‌رشته‌ای که در آن هر دانشجو می‌تواند سه رشته ظاهراً متفاوت از سه دانشکده مختلف را با هم ترکیب کند؛ مانند «حقوق، پزشکی و انسان‌شناسی»، «موسیقی، روان‌شناسی و مهندسی الکترونیک».</p>	<p>بسیاری برنامه‌هایی که در دانشگاه بریتیش کلمبیا ارائه می‌شود، مانند مطالعات زنان، مطالعات اروپا و مطالعات ملل اولیه (بومیان) نتیجه برنامه میان‌رشته‌ای است. در دانشکده علوم سیاسی، دانشجو می‌تواند کارشناسی خود را در رشته اقتصاد و علوم سیاسی یا فلسفه و علوم سیاسی بگذراند یا هر رشته دیگری را به عنوان گرایش فرعی انتخاب کند. همچنین دانشجویان رشته‌ها دیگر می‌توانند علوم سیاسی را به عنوان گرایش فرعی خود برگزینند.</p>	<p>(۱) امکان ایجاد رشته‌های فرعی در هر رشته اصلی دانشگاهی، (۲) امکان انتخاب برای دانشجویانی که علاقه‌مند به ترکیب برخی رشته‌ها هستند.</p>	<p>بریتیش کلمبیا</p>
<p>تأسیس برنامه‌ای میان‌رشته‌ای</p>	<p>دانشجویان در مقطع کارشناسی می‌توانند در علوم سیاسی، با یکی از چهار رشته اقتصاد، جامعه‌شناسی، تاریخ، و فلسفه به طور مشترک تحصیل کنند.</p>	<p>مطالعه سیاست از دیدگاه‌های مختلف و رشته‌های دیگر</p>	<p>تورنتو</p>
	<p>ارتباط دانشکده علوم سیاسی با مراکز مطالعات</p>		<p>سیمون فریزر</p>

	<p>زنان، مطالعات آمریکای لاتین، مطالعات شهری، برنامه سیاستگذاری عمومی، برنامه آسیا - کانادا، مطالعات توسعه، مطالعات کانادا، و همچنین برنامه سیاستگذاری عمومی به زبان فرانسه و همچنین ایجاد دو مرکز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در داخل دانشکده با نام‌های مؤسسه مطالعات حکمرانی و مرکز اقتصاد سیاسی جهانی، به خوبی نشان دهنده ماهیت میان‌رشته‌ای آموزش علوم سیاسی در این دانشگاه است.</p>	
	<p>دانشجوی علوم سیاسی به راحتی می‌تواند از دانشکده‌های حقوق، اقتصاد، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و ... بر اساس گرایش اصلی یا فرعی خود دروسی را اخذ کند.</p>	<p>کارلتون میان‌رشته‌ای بودن به دو صورت ظهور دارد: نخست، در هر رشته، سعی می‌شود دانشجویان دروسی را بر اساس گرایش اصلی یا فرعی خود از رشته‌ها و دانشکده‌های دیگر اخذ کنند،</p>

		دوم اینکه برخی رشته‌ها در دانشگاه کارلتون تأسیس شده است، مانند رشته حقوق بشر یا اقتصاد سیاسی، که ماهیتاً، میان‌رشته‌ای هستند.	
	وجود برنامه میان‌رشته‌ای و مطالعات مختلفی که در حوزه علوم سیاسی می‌گنجد، مانند مطالعات آفریقا، کانادا، توسعه بین‌الملل و ...		مک‌گیل
علاوه بر دانشکده علوم اجتماعی و دانشکده انسانی، برنامه‌ای نیز به عنوان هنر و علم وجود دارد که در نوع خود، در کانادا، کم‌نظیر است و برای دانشجویانی است که توانایی دارند برنامه‌ای میان‌رشته‌ای، شامل علوم دقیقه و علوم انسانی، اجتماعی، و هنر را بگذرانند.			مک‌مستر
تأسیس برنامه میان‌رشته‌ای در مقطع تحصیلات تکمیلی، در حوزه‌های حل منازعه، حکمرانی بومیان، مطالعاتی در سیاست و اجرا، و اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی، مطالعات آسیا -	افزون بر اینکه مانند دیگر دانشگاه‌ها، دانشجویان کارشناسی علوم سیاسی می‌توانند در برنامه کارشناسی ترکیبی علوم	مطالعه و آموزش پدیده‌ها از منظر رشته‌های گوناگون،	ویکتوریا

<p>پاسفیک، مطالعات اروپا، مطالعات جهانی، که در مقاطع کارشناسی ارشد یا دکترا ارائه می‌شود.</p>	<p>سیاسی با دیگر رشته‌ها، مانند اقتصاد، تاریخ، محیط زیست، جامعه‌شناسی، یا فلسفه شرکت کنند یا کارشناسی علوم سیاسی و مطالعات اروپا را بگذرانند، در این دانشگاه، برنامه‌ای در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی، که در مقطع کارشناسی ارشد است، دانشجویان با متفکران بزرگ و مسائل عمده‌ زمانه کنونی آشنا می‌شوند و در واقع، مرزهای رشته‌ها در مطالعه این متفکران و مسائل درنور دیده می‌شود).</p>	<p>درنوردیدن مرزهای رشته‌ها (در برنامه اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی، که در مقطع کارشناسی ارشد است، دانشجویان با متفکران بزرگ و مسائل عمده‌ زمانه کنونی آشنا می‌شوند و در واقع، مرزهای رشته‌ها در مطالعه این متفکران و مسائل درنور دیده می‌شود).</p>
	<p>افزون بر اینکه دانشجویان در دانشکده علوم سیاسی می‌توانند ترکیبی از علوم سیاسی و دیگر رشته‌ها را در کارشناسی خود</p>	<p>بهترین شیوه آموزش، استفاده از روش میان‌رشته‌ای</p>

	بگذرانند، وجود مراکز متعدد آموزش علوم سیاسی، مانند برنامه مطالعات توسعه بین‌الملل یا مطالعات مناطق مختلف، نشان از ماهیت میان‌رشته‌ای آنها دارد. همچنین کارشناسی اندیشه اجتماعی و سیاسی برنامه‌ای کاملاً میان‌رشته‌ای است.	است که طی آن، دانشجویان می‌توانند موضوع خود را همزمان از زوایای مختلف مطالعه کنند.	
--	---	--	--

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش، به ماهیت و چگونگی اجرای میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی، در دانشگاه‌های کانادا پرداختیم و نشان دادیم که پیچیدگی دنیایی که در آن زندگی می‌کنیم، مطالعه و پژوهش از دیدگاه‌های مختلف و رشته‌های گوناگون به مسائل را ضروری کرده و از این رو، به این ضرورت از دو دهه قبل، در دانشگاه‌های کانادایی توجه شده است. همان گونه که از مطالعه ویژگی‌های میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی در دانشگاه‌های کانادا، که از خلاصه آن در جدول‌های ۴ و ۵ برمی‌آید، هر چند آنچه در عمل اجرا می‌شود، عمدتاً، چندرشته‌گی است، یعنی هر دانشجو می‌تواند دروس مختلفی را از دانشکده‌های مختلف بگیرد، اما حرکت از چندرشته‌گی به میان‌رشته‌گی در برخی دانشگاه‌ها کاملاً مشهود است. در این دانشگاه‌ها، رشته‌هایی تأسیس شده است با دروس خاص خود که پدیده‌ها و مسائل را از دیدگاهی میان‌رشته‌ای مطالعه می‌کنند. برای نمونه، مؤسسه اقتصاد سیاسی دانشگاه کارلتون یا برنامه کارشناسی ارشد اندیشه فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی در دانشگاه ویکتوریا نشان از این رویکرد دارد.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، نتیجه نهایی تأسیس مراکز میان‌رشته‌ای، مراکز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، برگزاری سمینارهای میان‌رشته‌ای، و ... این خواهد بود که ارتباط لازم میان دانشکده‌ها و رشته‌های مختلف در هر دانشگاه ایجاد می‌شود. به عبارت دیگر، میان‌رشته‌گی موجب شده است که دیوارهای حائل میان رشته‌ها فروریزد و در نتیجه، تعامل میان اساتید و پژوهشگران در رشته‌های مختلف افزایش یابد. به عبارت دیگر، این کار موجب ارتباط میان اساتید و پژوهشگران دانشگاه خواهد شد و آنان را برای بحث درباره هر مسئله خاص کنار هم قرار خواهد داد و از این طریق، می‌تواند به هدف اصلی هر دانشگاه نزدیک شود که باید آموزش، پژوهش، و خدمت‌رسانی از طریق شکل‌دهی به اجتماع

اندیشه‌ورزان^{۳۷} باشد. همان گونه که بسیاری از متخصصان تاریخ علم معتقدند، مهم‌ترین ابزار تولید دانش و علم جدید، همانا شکل‌گیری آن چیزی است که نوناکا جوامع تعاملی^{۳۸} می‌نامد (Nonaka ۱۹۹۶). شکل‌گیری جوامع تعاملی یا اجتماع اندیشه‌ورزان در نهایت، موجب خواهد شد که نه تنها دانشگاه در کار تدریس و پژوهش مفید باشد، بلکه بتواند هدف دیگر خود، یعنی خدمت‌رسانی به جامعه (داخلی و بین‌المللی) را نیز محقق کند.

پیشنهاد‌های پژوهش

با توجه به یافته‌های این پژوهش می‌توان نکات زیر را برای ارتقای میان‌رشته‌گی در علوم سیاسی در ایران پیشنهاد داد:

الف) ضرورت تأسیس برنامه یا کالج میان‌رشته‌ای در دانشگاه‌ها: با توجه به اینکه در حال حاضر، در دانشگاه‌های ایران ویژگی میان‌رشته‌گی وجود ندارد، یا خیلی به ندرت دیده می‌شود، ضرورت دارد دانشگاه‌های کشور این نقیصه را هر چه سریع‌تر با تأسیس برنامه میان‌رشته‌ای یا مرکز میان‌رشته‌ای در دانشگاه برای طراحی چگونگی حرکت به سمت میان‌رشته‌گی تدوین کنند؛

ب) ضرورت شکل‌گیری کمیته‌های میان‌رشته‌ای در همه دانشکده‌ها و گروه‌های علمی دانشگاه‌ها برای بررسی چگونگی حرکت به سمت میان‌رشته‌گی؛

ج) ضرورت تأسیس میان‌رشته‌ای‌ها در مقاطع مختلف کارشناسی، کارشناسی ارشد، و دکترا در دانشگاه‌های کشور؛

د) ضرورت تأسیس مراکز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای: با توجه به پیچیدگی مسائل موجود، به ویژه در اثر جهانی شدن، جا دارد پژوهشگران از رشته‌های مختلف در مراکز پژوهش میان‌رشته‌ای گرد هم آیند و هر مسئله را از دیدگاه‌های مختلف مطالعه کنند؛

ه) ضرورت مسئله‌محور شدن آموزش‌ها و پژوهش‌ها در دانشگاه‌ها برای تسهیل حرکت به سمت میان‌رشته‌گی؛

و) ضرورت برگزاری سمینارهای میان‌رشته‌ای برای بررسی جوانب مختلف هر مسئله از منظرهای گوناگون، که می‌تواند با روش گروه‌های کانونی یا بحث گروهی متمرکز^{۳۹} اجرا شود.

منابع

^{۳۷}. Community of Scholars

^{۳۸}. Communities of Interaction

^{۳۹}. Focus Group

- رولاند، اس. (۱۳۸۷). «میان‌رشتگی». در سیدمحسن علوی‌پور و دیگران. *مبانی نظری و روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

- مورن، جو. (۱۳۸۷). *میان‌رشتگی*. ترجمه داود حاتمی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

- مهاجری، علیرضا. (۱۳۸۶). *مبانی روش پژوهش*. ویرایش دوم. تهران: چاپار.

- هومن، حیدرعلی. (۱۳۸۳). *شناخت روش علمی در علوم رفتاری*. تهران: پارسا.

- _____ . (۱۳۸۵). *راهنمای عملی پژوهش کیفی*. تهران: سمت.

- Gourman, Jack. (۱۹۹۸). *The Gourman Report: Undergraduate Programs*. ۱۰th edition. New York: Princeton Review.

- Hix, Simon. (۲۰۰۴). "A Global Ranking of Political Science Departments". *Political Studies Review*. No. ۲, pp. ۲۹۳-۳۱۳.

- Mann, Susan. (۲۰۰۱). *Interdisciplinarity for the University of Ottawa*, Unpublished Manuscript.

- Nonaka, I. (۱۹۹۴). *A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation*. *Organization Science*. No. ۵, ۱. February.

- Palomba, C. and T. Barta. (۱۹۹۹). *Curriculum Assessment Essentials: Planning, Implementing and Improving Assessment in Higher Education*. San Francisco: Jossey Bass.

- University of Calgary (۲۰۰۱) *Paradigms Lost and Paradigms Gained: Negotiating Interdisciplinarity in the Twenty-First Century*. *Border Crossing*, Fall ۲۰۰۱, University of Calgary, p.۲.

مجموعه مصاحبه‌های انجام شده برای پژوهش (به ترتیب زمانی)

- مصاحبه با پروفسور کنراد وین، ۸ آبان ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).

- مصاحبه با آرن روکرت، دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه کارلتون، ۸ آبان ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).

- صحبت با سردار حسینی، دانشجوی دکترای فلسفه (گرایش فلسفه سیاسی) دانشگاه اتاوا، ۲۷ مهر ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- گفت‌وگو با ابوالفضل معصومی، دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه اتاوا، ۱۰ آبان ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- مصاحبه با دکتر فرهنگ رجایی، سه جلسه در شهر یور، مهر و آبان ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- مصاحبه با سید رضا موسوی، دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه کبک در مونترال، ۲۶ آبان ۱۳۸۶ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- مصاحبه با پروفسور کریستین آدام، معاون دانشکده هنر و علوم اجتماعی^{۴۰} (موضوع: شیوه‌های نوین آموزش در علوم اجتماعی در کانادا و دانشگاه کارلتون)
- ملاقات و گفت‌وگو با پروفسور پیچیل، استاد گروه روان‌شناسی، چهارشنبه ۱۹ دی ماه، ساعت ۱۲ (موضوع: آموزش (مدرسی) در دانشگاه).
- ملاقات و گفت‌وگو با پروفسور برایان اشمیت، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه کارلتون، دوشنبه ۸ بهمن ماه ۱۳۸۶، ساعت ۱۲ (موضوع: سیاست خارجی آمریکا - آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور رکس براینن، استاد علوم سیاسی دانشگاه مک‌گیل، جمعه ۲۶ بهمن ۱۳۸۶، ساعت ۱۴ بعد از ظهر در دانشگاه مک‌گیل (موضوع: تحولات خاورمیانه و آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با دکتر فرهنگ رجایی، استاد علوم سیاسی دانشگاه اتاوا، پنجشنبه ۲۸ فوریه ۲۰۰۸ مصادف با ۹ اسفند ۱۳۸۶، ساعت ۱۴:۳۰ الی ۱۶ (موضوع: آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور پیتر جونز، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه اتاوا، جمعه ۱۷ اسفند ۱۳۸۶، ساعت ۱۱:۳۰ الی ۱۲:۳۰ (موضوع: تحولات خاورمیانه و آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات با توماس جونو، دانشجوی دکترای علوم سیاسی، دوشنبه ۲۰ اسفند ۱۳۸۶، ساعت ۱۵:۳۰ الی ۱۷ (موضوع: روابط ایران با آمریکا و غرب، نظریه‌های سیاست خارجی، و آموزش و پژوهش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و گفت‌وگو با پروفسور سیمون دالبی، استاد گروه جغرافیا و ژئوپلیتیک، چهارشنبه ۱۳۸۷/۱/۲۱ مصادف با ۱۰ آوریل ۲۰۰۸، ساعت ۱۰:۳۰ الی ۱۲:۳۰ (موضوع: سیاست آمریکا در خاورمیانه، امپراتوری آمریکایی و آموزش علوم انسانی در کانادا).

^{۴۰} Faculty of Art and Social Science.

- ملاقات و گفت‌وگو با پروفسور دیزینی، استاد روابط بین‌الملل کالج نظامی کانادا در کینگستون، پنج‌شنبه ۲۹ فروردین ۱۳۸۷ مصادف با ۱۷ آوریل ۲۰۰۸، ساعت ۱۳ در دانشگاه کارلتون (موضوع: آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور تیم پیچیل، استاد روان‌شناسی دانشگاه کارلتون، چهارشنبه ۲۳ آوریل ۲۰۰۸ مصادف با ۴ اردیبهشت ۱۳۸۷، ساعت ۱۱ در دانشگاه کارلتون (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور کریس براون، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه کارلتون، چهارشنبه ۷ مه ۲۰۰۸ مصادف با ۱۸ اردیبهشت ۱۳۸۷، ساعت ۳۰:۱۱ در دانشکده علوم سیاسی (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور فرهنگ رجایی، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه کارلتون، روز چهارشنبه ۷ مه ۲۰۰۸ مصادف با ۱۸ اردیبهشت ۱۳۸۷، ساعت ۱۳ در ساختمان سوتهم (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور لورا مک دونالد، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه کارلتون، روز سه‌شنبه ۱۳ مه ۲۰۰۸ مصادف با ۲۳ اردیبهشت ۱۳۸۷، ساعت ۱۰ صبح در محل دانشکده (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور مایکل دولان، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه کارلتون، روز سه‌شنبه ۱۳ مه ۲۰۰۸ مصادف با ۲۳ اردیبهشت ۱۳۸۷، ساعت ۱۲ ظهر در محل دانشکده (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- مصاحبه با پروفسور پیتر آندره، استاد علوم سیاسی دانشگاه کارلتون، روز پنج‌شنبه ۲ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۱ الی ۱۲ در محل دانشکده (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور ریان ماهون، رئیس مؤسسه اقتصاد سیاسی دانشگاه کارلتون، دوشنبه ۲۶ مه ۲۰۰۸ مصادف با ۶ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۹/۳۰ (موضوع: شیوه‌های آموزش و پژوهش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با خانم ای کاترینا پیشکانوا، دانشجوی دکترا و مدرس دانشگاه مونترال، سه‌شنبه ۱۴ خرداد ۱۳۸۷، مصادف با ۳ ژوئن ۲۰۰۸، ساعت ۱۱ در دانشگاه بریتیش کلمبیا در شهر ونکوور (موضوع: روابط ایران و روسیه، سیاست خارجی روسیه در قبال ایران و همچنین آموزش روابط بین‌الملل در دانشگاه مونترال).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور جان میسر، استاد علوم سیاسی دانشگاه ویکتوریا، چهارشنبه ۱۵ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۵:۱۵، در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (موضوع: شیوه‌های آموزش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).

- ملاقات و مصاحبه با افشین حجتی، دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه مونترال، چهارشنبه ۱۵ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۸ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (موضوع: آموزش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور رکس براینز، استاد علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه مک‌گیل، روز چهارشنبه ۱۵ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۷:۳۰ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (موضوع: آموزش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور الن گوترمن، استاد دانشگاه یورک، پنج‌شنبه ۱۶ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۰:۴۵ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (موضوع: آموزش علوم سیاسی در کانادا و ایران).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور هیتر اسمیت، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه بریتیش کلمبیای شمالی، پنج‌شنبه ۱۶ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۳:۳۰ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (موضوع: آموزش علوم سیاسی و روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور گراهام وایت استاد علوم سیاسی دانشگاه تورنتو پنج‌شنبه ۱۶ خرداد ساعت ۱۲:۳۰ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا در مورد آموزش علوم سیاسی در کانادا
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور جین جنسون، استاد علوم سیاسی دانشگاه مونترال، جمعه ۱۷ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۱۱ در محل دانشگاه بریتیش کلمبیا (آموزش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور ترور فیندلی، رئیس کرسی روابط بین‌الملل مدرسه امور بین‌الملل نورمن پاترسون دانشگاه کارلتون، دوشنبه ۹ ژوئن ۲۰۰۸ مصادف با ۲۰ خرداد ۱۳۸۷، ساعت ۳۰:۱۴ (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش و پژوهش روابط بین‌الملل در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور جفری کلو، استاد کالج انسان‌شناسی^{۴۱} دانشگاه کارلتون، چهارشنبه ۵ تیر ۱۳۸۷ در کتابخانه دانشگاه کارلتون، ساعت ۱۴ (موضوع: آموزش علوم سیاسی در کانادا).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور پیتر جونز، استاد روابط بین‌الملل دانشگاه اتاوا، پنج‌شنبه ۱۳ تیر ۱۳۸۷، ساعت ۱۱ (موضوع: آموزش روابط بین‌الملل در کانادا، با تأکید بر علوم سیاسی و روابط بین‌الملل کاربردی (عملی) در مقابل نظری).
- ملاقات و مصاحبه با پروفسور کریستین آدام، معاون دانشکده هنر و علوم اجتماعی^{۴۲}، پنج‌شنبه ۱۳ تیر ۱۳۸۷ مصادف با ۳ ژوئیه ۲۰۰۸، ساعت ۱۴ در دانشگاه کارلتون (موضوع: شیوه‌های جدید آموزش در دانشگاه‌های کانادا).

^{۴۱} Humanities.

^{۴۲} Faculty of Art and Social Science.